

Behşemiyye-İhşîdiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel İnceleme

Orhan Ş. KOLOĞLU

Arş. Gör. Dr., U. Ü. İlahiyat Fakültesi

orhankologlu@hotmail.com

Özet

Ebû Ali el-Cübbâi sonrası Mu'tezile içerisinde ortaya çıkan önemli olaylardan biri de Behşemiyye-İhşîdiyye çekişmesidir. Çekişmenin görünen sebebi doktrinel ihtilaflar olsa da esas sebep Basra Mu'ezilesi içerisindeki liderlik mücadelesidir. İhtilaflı başlatan kişi Muhammed b. Ömer es-Saymerî'dir. Ebû Ali'nin öğrencisi olan Saymerî, Ebû Ali'nin ölümünden sonra kendisinin Ebû Ali'nin öğretilerine Ebû Hâşim el-Cübbâi'den daha bağlı olduğunu iddia ederek Ebû Hâşim'in liderliğine karşı çıkmıştır. Özellikle onun öğrencisi Ebû Bekir b. el-İhşîd'le birlikte Basra Mu'tezilesi içerisinde İhşîdiyye adıyla bilinen Behşemiyye'ye karşı rakip bir ekol oluştu. İki ekol mensupları arasında yaklaşık bir asır boyunca sert ve acımasız ithamlara varan tartışmalar yaşanmıştır. Bu çekişme V/XII. yy.'ın ortalarında İhşîdiyye'nin entelektüel çevrelerden çekilmesiyle son bulmuştur.

Abstract

The Bahshamiyyah-Ikhshîdiyyah Conflict: A Short Historical Survey

The Bahshamiyyah-Ikhshîdiyyah conflict is one of the major events which occurred in Mu'tazilah after Abû Ali al-Jubbâi. Even if the alleged reason of the conflict was doctrinal controversies,

the true reason was the struggle for leadership. Muhammad b. Omar al-Saymarī was who led the conflict to begin. Saymarī, one of the pupils of Abū Ali, rejected the authority of Abū Hāshim al-Jubbāi after the death of Abū Ali asserting that he is more loyal to Abū Ali's teachings than Abū Hāshim. Then, especially with Abū Bakr b. al-Ikshīd, the pupil of Saymarī, in Basra Mu'tazilah emerged a school, Ikshīdiyyah, to rival that of Bahshamiyyah. Between the adherents of these two schools there have been harsh disputes almost for a century. By removal of Ikshīdiyyah from intellectual scene this conflict came to an end in the midst of V/XII. century.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Behşemiyye, İhşīdiyye

Key Words: Mutazilah, Bahshamiyyah, Ikshīdiyyah

Mu'tezile ekolü, her ne kadar "usûl-i hamse" olarak adlandırdıkları ilkeleri etrafında birleşmiş olsalar da, ekolün tüm mensupları bu ilkelerin detaylarında bütünüyle hemfikir değillerdi. Ekolün özellikle yetkin ve tanınmış mütekellimlerinin yetiştiği ilk dönemde birbirinden farklı ve hattâ birbirleriyle uzlaşırılmaz görüşler ortaya atılmaktaydı.¹ Bu farklı görüşler doğal olarak ekolün mensupları arasında zaman zaman çeşitli tartışmaların ve kutuplaşmaların ortaya çıkmasına sebep olabiliyordu. Ancak bu

¹ Sözelimi R. M. Frank, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm ve Muammer b. Abbâd gibi Mu'tezilîler'in düşünce sistemlerinin, her ne kadar onlar ortak kavramları ve unsurları paylaşıyorlar da, bunların birbirleriyle uzlaşırılmaz birer yapı mahiyetinde oldukları yargısında bulunur. Bk. R. M. Frank, "Remarks on the Early Development of the Kalam", 316. D. Gimaret de benzer bir yargıyı daha detaylı olarak zikreder. Ona göre fırkanın ilk dönemini oluşturan kelâmcılar oldukça "renkli" kişiliklerdi, fakat aslâ devamlılık zinciri içindeki homojen bir topluluk değillerdi. Sözelimi Dırâr b. Amr tüm Mu'tezile'ye karşı olarak insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekteydi. Bunun sonucu olarak sonraki nesiller onu aslâ kendilerinden kabul etmedi. Nazzâm, Ebü'l-Hüzeyl'in temellerini attığı atomcu teoriyi reddetti. Kezâ Esamm da, arazların varlığını reddederek Ebü'l-Hüzeyl'in kozmolojisinin önemli temellerinden birine karşı çıktı. Bunun yanında o, Mu'tezile'nin önemli ilkelerinden biri olan *el-menzile beyne'l-menziletayn* ilkesini de reddetti. Diğer taraftan Mürcîî Mu'tezilîler olarak kabul edilen, Ebü'l-Hüzeyl'in çağdaşları olan Ebü Şimr, Müyis b. İmrân (daha sonraki tabakada bunlara Muhammed b. Şebîb de katılacaktır) Mu'tezile'nin '*va'id*' ilkesini terk ettiler. Bişr b. el-Mutemir, Nazzâm ve Ebü'l-Hüzeyl tarafından geliştirilen '*aslah*' doktrinini reddederek, kendisine göre bir '*lütuf*' teorisi geliştirdi. Nazzâm, Muammer b. Abbâd ve Câhız ise geliştirdikleri *tab'* nazariyesine bağlı olarak, insanla *mütevellid* fiiller arasındaki bağı gevşettiler. Bk. Gimaret, "Mu'tazila", 784-785. Bütün bunlar Mu'tezile'nin ilk döneminin, hakikî anlamda birbirinden kopuk, farklı görüşlerin ortaya atıldığı bir dönem olduğunu göstermektedir.

çatışmalar daha ziyâde şahıs bazında gerçekleştiğinden uzun süreli olmuyor, bir ya da iki nesil sonra bitiyordu.

Mu'tezile tarihinde bu durumun en önemli istisnâsı Behşemiyye ile İhşîdiyye arasında yaşanan çekişmelerdir. Ebû Ali el-Cübbâî'nin ölümünden (ö. 303/916) sonra ortaya çıkan ve yaklaşık bir asır süren bu çekişme, özellikle Basra Mu'tezilesi içerisinde krize neden olmuş, tarafların birbirlerini tekfire kadar varan sert ithamlarda bulunmalarına yol açmıştır.

İhtilafın görünen nedeni, Ebû Hâşim el-Cübbâî'in (ö. 321/933) babasının öğretilerini reddetmesiydi. Yani, tamamen doktrinel sebepler söz konusuydu. Ancak perde arkasındaki esas sebep, Basra ekolü içerisindeki liderlik mücadelesiydi ve mücadele aslında, doktrinel bir kisveye büründürülmüştü.

Ebû Ali öldüğünde arkasında ekole liderlik yapabilecek kapasitede pek fazla kişi bırakmamıştı. Ekol içerisinde bu anlamda kabul görebilecek şahıslar iki kişiydi: Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer es-Saymerî (ö. 315/927) ve oğlu Ebû Hâşim.² Saymerî, Ebû Ali'nin öğrencileri içerisinde en önde gelenlerinden biriydi ve yaşça Ebû Ali ile hemen hemen akrandı.³ Ebû Ali kendisine "şeyhimiz Ebû Abdullâh" demekteydi.⁴ Dolayısıyla Ebû Ali'nin onun hakkında bir saygı ifadesi olan 'şeyh' ünvanını kullanması, bu zâtın, kendisi nezdinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Hattâ, Saymerî'nin, Ebû Ali'nin Askermükrem'de Mu'tezile ile Şîa arasında uzlaştırma çabalarına engel olduğu⁵ düşünülürse, Ebû Ali üzerinde etkisi olduğu da düşünülebilir. Diğer taraftan o, Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin Ebû Ali'ye karşı yazdığı *Kitâbü'n-Nihâye fî'l-Aslah alâ Ebî Ali* adlı eserine reddiye yazacak kadar da hocasının öğretilerine sadıktı. İşte bu vasıflara sahip bir kişinin Ebû Ali'nin diğer öğrencileri arasında belirli bir nüfûza sahip olması gayet makul olup, Ebû Ali'nin ölümünden sonra onun yerine lider olma beklentisi de bir o derece de makuldür. Nitekim İbnü'n-Nedîm de, Ebû Ali'den sonra riyâset makamının ona kaldığını söyler.⁶

Ancak öyle görünüyor ki olaylar Saymerî'nin umduğu gibi gelişmedi. Ebû Hâşim zekâsı ve yeteneği ile devreye girdi ve kısa

² Ebû Ali'nin en gözde öğrencilerinden biri olan ve belki de liderlik için ekol içerisinde kabul görebilecek bir diğer şahıs olan Ebû Ömer Sa'îd b. Muhammed el-Bâhilî ise, daha Ebû Ali hayatta iken vefat etmişti. Muhtemel bir diğer lider adayı Ebû'l-Hasan el-Eşarî ise, mezhepten ayrılarak kendine yeni bir yol belirlemişti.

³ Bk. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 219: 25 (tekmile).

⁴ Bk. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 219: 26 (tekmile).

⁵ Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Fadlû'l-İ'tizâl*, 291: 12-14 (Bundan böyle bu eser dipnotlarda sadece "*Fadl*" olarak zikredilecektir).

⁶ Bk. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 219: 25 (tekmile).

zaman içerisinde Ebû Ali'nin bazı öğrencileri tarafından Ebû Ali'den sonraki lider olarak benimsendi. Gerçi bu öğrencilerin hangilerinin Saymerî'yi, hangilerinin Ebû Hâşim'i lider kabul ettiğini ismen bilememekteyiz. Kâdî Abdülcebbar bunlardan sadece birinin ismini verir: Ebû'l-Hasan b. Ferzeveyh (ya da Ferzevî). Ebû'l-Hasan, Ebû Hâşim'e meyletmekte ve Ebû Ali'nin ashâbının ona karşı gösterdiği düşmanlığı onaylamamaktaydı.⁷ Ancak Ebû Ali'nin ashâbının yaşça büyük olanlarının, Ebû Hâşim'i yaşının küçüklüğü sebebiyle lider olarak benimsemeleri daha zor olduğu için, Ebû Hâşim yerine Saymerî'yi tercih etmeleri akla daha yatkın görünmektedir.

İşte ihtilâf, ekol içerisinde Ebû Hâşim'e doğru bir eğilim başladığında ortaya çıktı. Muhammed b. Ömer es-Saymerî Ebû Ali'nin öğrencilerinin yavaş yavaş Ebû Hâşim'in liderliğini benimsemeye başladığını görünce, Ebû Ali'nin öğretilerine kendisinin Ebû Hâşim'den daha bağlı olduğunu vurgulamaya ve Ebû Hâşim'in babasının öğretilerini reddettiğini söylemeye başladı.

Kâdî Abdülcebbar, Ebû Ali ve Ebû Hâşim arasındaki ihtilâfların, Saymerî'nin dediği kadar büyütülecek derecede olmadığı kanaatinde. Ona göre konuların ayrıntılarında öğrenci ile hocası (*tâbi* ve *metbû*) arasında bir takım görüş ayrılıklarının olması kötü (*müstenker*) bir şey değildir. Nitekim o, bu konuda Ebû Hanîfe ve öğrencileri örneğini verir. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri de, hocasıyla çeşitli konularda ihtilâfa düşmüşlerdir.⁸ Hattâ İbnü'l-Murtazâ daha etkili bir örnek seçer: Bizzat Ebû Ali, hocası Şahhâm ile ve dolaylı üstâdı Ebû'l-Hüzeyl ile ihtilâfa düşmüştür.⁹ Böylelikle onlar iddia edilen ihtilâfın, söylendiği gibi gerçekte temele dayalı bir ihtilaf olmadığını, aksine ilmi süreç içerisinde cereyân edebilecek olağan bir görüş ayrılığı olduğunu vurgularlar.¹⁰ Bu yönüyle onlar zımnen,

⁷ Bk. *Fadl*, 296: 2-4. Kezâ bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 101: 1-2 (Bundan böyle bu eser dipnotlarda sadece "*Tabakât*" olarak zikredilecektir).

⁸ Bk. *Fadl*, 304: 18-305: 1.

⁹ Bk. *Tabakât*, 95: 7-8.

¹⁰ Nitekim Kâdî Abdülcebbar ve İbnü'l-Murtazâ, bu ihtilâfın abartılmaması gerektiğine dair, Ebû'l-Hasan b. Ferzeveyh'in bir şiirini iktibas ederler. Bk. *Fadl*, 305: 1-8; *Tabakât*, 8-14.

Şiir şöyledir:

Diyorlar ki; Ebû Hâşim ile

Babasının arasında büyük bir ihtilâf vardır

Dedim ki; Bu kötü bir şey mi?

Bunun bir zararı/sakıncası olabilir mi?

'Şeyh'i (Ebû Hâşim) kendi haline bırakın, onunla sürtüşmeyin!

O, diğer denizlerin, yanında küçücük kaldığı bir denizdir

Ebû Hâşim ancak onun (Ebû Ali) çömezidir

Babasının gittiği yoldan gider

Aralarında bazı ayrıntılarda ihtilâf olabilir

(Bunlar) ilmin genişliğinden kaynaklanan çok ince ihtilâflardır

Saymerî'nin iddia ettiği ihtilâfın esas nedeninin gerçekte doktrinel olmayıp, sadece liderlik sebebiyle doğduğunu vurgulamaya çalışmışlardır.

Ancak sebep her ne olursa olsun Muhammed b. Ömer es-Saymerî, 'ahvâl' ve 'istihkâku'z-zemm' gibi konulardaki görüşleri sebebiyle Ebû Hâşim'i şiddetli bir şekilde eleştirdi.¹¹ Hattâ onun Ebû Hâşim'e olan düşmanlığı o dereceye vardı ki, 'ahvâl' görüşü sebebiyle onu tekfir etti.¹²

Pek tabii Ebû Hâşim'in de Saymerî'den pek hoşlanmadığını söyleyebiliriz. Nitekim Ebû Hâşim ilmî açıdan onu yeterli bulmadığını şu rivâyetten anlamaktayız: Bir gün Ebû Hâşim'e "Bize şu iki adamı; Saymerî'yi ve İsfērâînî'yi¹³ tavsif et" diye sorulur. Ebû Hâşim buna şöyle cevap verir:

Saymerî, evleri çok olan geniş bir ülke gibidir. Orada mamur olan da vardır, harap olan da. İsfērâînî ise mimarisi orantılı/mütenasip güzel bir oda gibidir.

Ebû Hâşim bununla şunu kastetmekteydi: İsfērâînî ilmi az olsa bile, düzen ve tertip yönünden daha güzeldir. Buna mukabil

Sakın ha karanlık yola sapma!

Aydınlık yoldan sakın ayrılma!

¹¹ Bk. *Fadl*, 305: 9-15; *Tabakât*, 95: 15-96: 2.

¹² Bk. *Tabakât*, 96: 2-3. Şüphesiz öne çıkan isim Muhammed b. Ömer es-Saymerî olsa da, Ebû Hâşim'i tekfir eden sadece o değildi. Hem Kâdî, hem de İbnü'l-Murtazâ, Ebû Ali'nin ashâbı içinde Ebû Hâşim'i tekfir edenler olduğunu söylerler, fakat Saymerî'den başka isim vermezler. Bk. *Fadl*, 305: 11-13; *Tabakât*, 95: 16-96: 1.

Öte yandan Behşemî kaynaklar onun sırf Ebû Hâşim'e olan düşmanlığı sebebiyle, Ebû Ali'nin bazı görüşlerini inkâr ettiğini kaydederler. Bk. *Fadl*, 305: 14-15; *Tabakât*, 96: 2-3. Öyle görünüyor ki bununla kastedilen Saymerî'nin, Ebû Ali'nin sonradan değiştirerek Ebû Hâşim'le aynı düşündüğü görüşlerini reddetmesidir. Bu yargının doğru olduğunu söyleyebiliriz; çünkü bunu doğrulayan örnekler vardır. Sözelimi, Ebû Hâşim'e göre fenâ arazının bazı cevherleri yok etmeyip, bazılarını yok etmesi câiz olmayıp, tek bir fenâ arazi tüm cevherleri yok eder. Ebû Ali başlangıçta fenâ arazının tüm cevherleri yok etmeyeceğini, sadece bazılarını yok edeceğini söylemekteydi. Ancak o, daha sonra bu görüşünü değiştirip, Ebû Hâşim'in dediği gibi, fenâ arazının tüm cevherleri yok edeceğini söylemişti. Ancak bu görüşünü değiştirmesine rağmen Muhammed b. Ömer es-Saymerî (ve onunla birlikte İbnü'l-İhşid), Ebû Ali'nin ilk görüşünü kabul etmeye devam ettiler. Bk. İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî Ahkâmî'l-Cevâhir ve'l-A'râz*, 231: 3-8.

¹³ Mu'tezile'nin 9. tabakasındandır. Kâdî, bu zâtın ismini Ebû'l-Hasan el-İsfērâînî olarak verirken; İbnü'l-Murtazâ Ebû'l-Hasan el-İsfendiyânî olarak verir. Askermükrem'deki Mu'tezilî şeyhlerden biriydi. Kelâm, tefsir ve hadis konularında eserler yazmıştır. Bk. *Fadl*, 309: 9-11; *Tabakât*, 99: 14-15.

Saymerî'nin ilmi ise, çok olsa bile, yanlışlık ve doğruluk arasında gidip gelmektedir.¹⁴

Muhtemelen Askermükrem'deki çekişmenin neticesinde Ebû Hâşim kısa zamanda üstünlüğünü kabul ettirmiş olmalı ki, Saymerî bir süre sonra Askermükrem'den ayrılarak Bağdat'a geldi. Burada kendisini Ebû Ali'nin halefi olarak tanıtmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁵ Çünkü yukarıda da belirttiğimiz üzere İbnü'n-Nedîm, onun Ebû Ali'den sonraki lider olduğunu söylemektedir. Ancak Saymerî'nin buradaki, tamamını kesin olarak bilemediğimiz faaliyetleri arasında, en önemli hamlesi, daha sonra harekete ismini veren Ebû Bekr İbnü'l-İhşîd (ö. 326/938) ile tanışması ve ona hocalık yapması oldu.¹⁶

Soğd veya Fergana bölgesinde idarecilik yapan ve sonrasında Bağdat'a yerleşen Türk asıllı bir aileye mensup olan¹⁷ ve Bağdat'taki ilmî çevrelerde önemli bir ağırlığı olduğu anlaşılan¹⁸ İbnü'l-İhşîd, Saymerî'den sadece kelâm ilmini değil, aynı zamanda onun Behşemiyye'ye karşı olan nefretini de aldı.¹⁹ Nitekim onun Ebû Hâşim ve ashâbına karşı aşırı bir taassup içinde olduğu bilinmektedir.²⁰ Kâdî'nin deyimiyile o, Ebû Hâşim'in ve hattâ Ebû Ali'nin ilmini ve üstünlüğünü tanımamakta ve tevâzu göstermemekteydi.²¹

Onun Ebû Hâşim'in ashâbıyla açık bir sürtüşme içerisinde olduğunu gösteren bazı örnekler rivâyet edilir. Sözelimi bir gün İbnü'l-İhşîd, Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin meclisine gelmiş –ki İbnü'l-İhşîd, Kerhî'nin meclisine katılanlardan nefret etmekteydi–²² ve onlara, Ebû Ali'ye ve diğer şeyhlere bir takım meselelerde muhalefet

¹⁴ Bk. *Fadl*, 309: 11–14; *Tabakât*, 99: 16–20.

¹⁵ Bk. M. T. Heemskerk, *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, 24

¹⁶ Bk. *Fadl*, 309: 5–7.

¹⁷ Bk. D. Gimaret, "Ebn al-Ekşîd", 15; M. Öz, "İbnü'l-İhşîd", 94.

¹⁸ Sözelimi İbnü'l-Murtazâ, onun Bağdat'ta mütekellimlerin sıkça katıldıkları bir meclisinin olduğunu, pek çok kişinin kendisinden ilmî yönden faydalandığını ve çok sayıda eser telif ettiğini söyler. Hattâ çok uzun yaşamadığını, şayet yaşasaydı çok daha fazla ilim 'izhâr' edeceğini de ekler. Bk. *Tabakât*, 100: 3–5.

¹⁹ H. Busse, *Chalif und Grosskönig*, 439'daki tablosunda İbnü'l-İhşîd'i yanlış olarak, Ebû Hâşim'in öğrencisi gösterir.

²⁰ Bk. *Tabakât*, 100: 7.

²¹ Bk. *Fadl*, 332: 2–5. Kâdî, onun bu tür davranışlarını 'nahuş' olarak nitelendirir.

²² Doğal olarak bunun sebebi iyi bir fakih olan Kerhî'nin, kelâmda ise Ebû Hâşim'in yolunu takip etmesi ve bir Behşemî olarak kabul edilmesidir. Nitekim Kerhî, Ebû Hâşim'in en önde gelen öğrencisi olan Ebû Abdullâh el-Basrî ile yakın temas içindeydi. Ebû Abdullâh, Kerhî'den fıkâh okurken, Kerhî de Ebû Abdullâh'tan kelâm okumaktaydı. Bk. *Tabakât*, 130: 6–7.

ettiklerini söylemiştir.²³ Kezâ İbnü'l-İhşîd, o dönemde Bağdat'taki Behşemilerin önderi olan Ebû Abdullâh el-Basrî ile de sürtüşme içindeydi. Aktarıldığına göre bir gün Ebû Abdullâh el-Basrî, bir konuda denemek için İbnü'l-İhşîd'in yanına gitti. İbnü'l-İhşîd ona: "Ya tartışan (*münâzir*) biri ol, ya da istifade eden/dinleyen (*müstefid*)". Ebû Abdullâh ise buna "Her ikisi de değilim" şeklinde karşılık verdi. Bunun üzerine İbnü'l-İhşîd: "O zaman niçin benimle konuşuyorsun?" deyince Ebû Abdullâh ona şöyle cevap verdi: "Tevhid konusundaki bilgilerinizi sınamak için. Çünkü sen bunların çoğunda aykırı görüşleri benimsiyor, birtakım zayıf görüş ve delillere tutunuyorsun".²⁴

İbnü'l-İhşîd'in ilmî kapasitesindeki yeterlilik ve çevresine belirli sayıda bir öğrenci toplaması, kısa zamanda kendi adına izâfeten 'İhşîdiyye' şeklinde anılan bir ekolün doğmasına yol açtı. Hattâ İbn Hazm onu, Ebû Hâşim ve Ebü'l-Kâsım el-Belhî ile birlikte dönemin üç büyük Mu'tezilî önderinden biri olarak kabul eder.²⁵ Şüphesiz İbn Hazm'ın verdiği bu isimler, Bağdat ekolüne, Behşemiyye'ye ve İhşîdiyye'ye işaret eder. Bu da, o dönemde Mu'tezile içerisinde üç temel akımın baskın olduğunu göstermektedir.²⁶

Mu'tezile'nin 10. tabakası Behşemiyye-İhşîdiyye mücadelesinin en yoğun şekilde yaşandığı dönemdir. Bu döneme gelindiğinde İhşîdiyye-Behşemiyye mücadelesi sadece Bağdat'la sınırlı kalmamış, Basra'ya da sıçramıştı. Basra'daki en önemli İhşîdî, Ebû Hafs el-Mısrî idi. Ebû Hafs Basra'da İbnü'l-İhşîd ile karşılaşmış ve ondan ders almıştı. Bir müddet Basra'da kalan Ebû Hafs, burada Ebü'l-Alâ el-Mâzenî ve Ebû Abdullâh el-Habeşî adında iki öğrenci yetiştirmişti.²⁷ Bunlardan özellikle Habeşî, aşağıda da göreceğimiz üzere, Behşemiyye-İhşîdiyye mücadelesinde oldukça aktif rol almıştır.

²³ Bk. *Fadl*, 332: 5-8; *Tabakât*, 100: 7-9.

²⁴ Bk. *Fadl*, 332: 9-12. İbnü'l-İhşîd'in Ebû Abdullâh'a "istifade eden ol" dediğine bakılırsa, bu karşılaşma İbnü'l-İhşîd'in bir dersi esnasında olmalıdır. Yani İbnü'l-İhşîd ona açıkça 'benim derslerime katıl ve bunları dinleyerek faydalan' demek istemiştir.

²⁵ Bk. İbn Hazm, *Fasl*, IV, 203: 8-10.

²⁶ Krş. M. J. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufid*, 6; J. L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 72. Hattâ H. S. Nyberg İhşîdiyye'nin 4/10. yy. boyunca Bağdat'a hâkim olduğunu söyler. Bk. H. S. Nyberg, "Mu'tazila", 425. Ancak bu çok abartılı bir yargıdır. Çünkü İhşîdiyye, İbnü'l-İhşîd'den sonra Rummânî'nin haricinde önemli bir şahsiyet ortaya çıkarmadığı gibi, Behşemiyye her tabakada daha yetkin kelâmcılara sahip olmuştur. Belki de İhşîdiyye'nin Behşemiyye'ye karşı saldırgan bir politika takip etmesi böyle bir yargının oluşmasına sebep olmuştur.

²⁷ Bk. *Fadl*, 332: 13-15.

Ebû Hafs el-Mısrî'nin faaliyetleri bununla da sınırlı kalmadı. O daha sonra Basra'dan ayrılarak mezhebinin propagandasını yapmak üzere Yemen'e gitti. Ebû Hafs, burada çok sayıda insanı çevresinde topladı ve onlardan biat aldı. Ancak Ebû Hafs öldüğünde, bu topluluk da dağılmıştır.²⁸

Ayrıca bu dönemde her iki grup arasında saf değiştirenler de bulunmaktaydı. Sözelimi Ebû'l-Kâsım es-Sîrâfî, başlangıçta bir İhşîdî idi. Ancak Kâdî Abdülcebbâr'ın da hocası olan Ebû İshâk b. Ayyâş, onu İhşîdiyye'den ayrılmaya ve Behşemiyye'ye katılmaya iknâ etti ve Ebû'l-Kâsım es-Sîrâfî saf değiştirdi. Kâdî, onun Behşemiyye'ye katıldıktan sonra, İhşîdiyye'ye karşı âdetâ bir kılıç haline geldiğini (*fe-sâre seyfen aleyhim*) söyler.²⁹

Saf değiştiren bir başka kişi ise Ebû İmrân b. Rebâh es-Sîrâfî idi. Ancak o, Behşemiyye'den İhşîdiyye'ye geçmiştir. O, başlangıçta Ebû Hâşim'den ders almış, fakat daha sonra ondan ayrılarak Ebû Bekr İbnü'l-İhşîd'e gitmiş, uzun bir müddet onun görüşlerini destekleyip benimsemiştir.³⁰ Ancak Kâdî, Ebû Hâşim Bağdat'a geldiğinde, onun tekrar Ebû Hâşim'in ilmî üstünlüğünü ve faziletini tanıdığını söyler.³¹

Bu dönemde iki ekol arasındaki tartışmalar o derece sertleşmişti ki, artık "fitne" şeklinde vasıflandırılmaya başlanmıştır.³² Sonunda bu tartışmalara bir çözüm bulabilmek ve aralarında uzlaşmayı sağlamak amacıyla Basra'daki Büveyhî veziri Ebû'l-Kâsım Sa'd el-İsfahânî her iki ekol temsilcileri arasında bir toplantı tertip etti.³³ Toplantıda Behşemiyye'yi Ebû'l-Kâsım es-Sîrâfî, İhşîdiyye'yi ise Ebû Abdullâh el-Habeşî³⁴ temsil etmekteydi. Bu toplantıda Kâdî Abdülcebbâr da hazır bulunmaktaydı.³⁵ Tartışmanın tam olarak nasıl cereyan ettiği ve neticede kimin kazandığı hakkında net bir bilgi

²⁸ Bk. *Fadl*, 332: 15-17.

²⁹ Bk. *Fadl*, 328: 13-15.

³⁰ Bk. *Fadl*, 331: 16-17; *Tabakât*, 108: 8-9.

³¹ Bk. *Fadl*, 331: 18-19.

³² Msl. bk. *Tabakât*, 107: 17; "*kâneti'l-fitne^{tu} azumet beynehüm*"; *Fadl*, 329: 2-3; "*fe-kad kâneti'l-fitne^{tu} azumet fi'l-hilâfi beynehumâ fi istihkâki'z-zemm*". Bu yönüyle Kâdî aralarındaki çekişmelere sebep olan bir konuyu spesifik olarak da verir: İstihkâku'z-zemm. Nitekim zemmin hak edilmesi konusu, Ebû Ali ile Ebû Hâşim arasındaki en temel ihtilâf noktalarından biridir. Detaylı bilgi için bk. O. Ş. Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 364 vd.

³³ J. L. Kraemer bu uzlaşma çabalarının siyâsî bir hedefi olabileceğini söyler. Çünkü ona göre İhşîdiyye Sünnî eğilimli bir fırkaydı. Bu yönüyle söz konusu iki ekol arasındaki uzlaşma, Büveyhîler'in toplumsal gruplar arasındaki genel uzlaşma politikasına hizmet edecekti. Bk. J. L. Kraemer, *a.g.e.*, 73.

³⁴ İsim *Fadl*'da yanlış olarak 'Ebû Abdullâh el-Hasenî' olarak geçer. Bk. *Fadl*, 329: 4.

³⁵ Bk. *Fadl*, 329: 3; "*fe-hazarnâ zâlike'l-meclis*".

yoktur. Söz konusu münâzarada sadece hareket ve sükûn konusunun³⁶ tartışıldığı ve Ebû'l-Kâsım es-Sîrâfî'nin Ebû Abdullâh el-Habeşî'yi taraftarları önünde azarladığı kaydedilir.³⁷ Ancak kesin olan şu ki, bu toplantıdan bir uzlaşma çıkmamıştı.

Bağdat'ta da İbnü'l-İhşîd'in ölümünden sonra durum pek değişmemişti ve tartışmalar devam etmekteydi. Bu dönemde en önde gelen İhşîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994) idi. İyi bir tefsir ve dil âlimi olan Rummânî, aynı zamanda İbnü'l-İhşîd'den de kelâm okumuştur ve onun mezhebine sıkı sıkıya bağlıydı. Hattâ bu sebeple onun isminin sonuna zaman zaman 'el-İhşîdî' nisbesi eklenir.³⁸ Rummânî, çeşitli meclislerde kendi ekolünün temsilciliğini yaptı. Ebû Hâşim'in Ebû Ali'nin görüşlerine muhâlefet ettiği konularda bir kitap yazan,³⁹ Ebû Hâşim'in çeşitli eserlerine reddiyeler yazan Rummânî, zaman zaman Behşemiyye'nin temsilcisi olan Ebû Abdullâh el-Basrî ile de tartışmalarda bulundu.⁴⁰

³⁶ Hareket ve sükûn konusu, Ebû Ali ile Ebû Hâşim arasındaki ihtilâflı konulardandır. Bu konuda aralarındaki en temel görüş ayrılığı, hareket ve sükûnu neyin ortaya koyduğu hususundadır. Ebû Ali hareket ve sükûnu ortaya koyan şeyin yine hareket olduğunu söylerken; Ebû Hâşim bunun ancak itimâd sayesinde olacağını söyler. Bk. O. Ş. Koloğlu, *a.g.e.*, 155-157.

³⁷ Bk. *Tabakât*, 107: 15-108: 4; *Fadl*, 329: 1-10.

³⁸ Msl. bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, XIV, 74: 5. Krş. J. Flanagan, "Rummânî", 614.

³⁹ Bk. *Tabakât*, 110: 13.

⁴⁰ Ancak öyle görünüyor ki bu tartışmalar, Basra'daki gibi, özel olarak Behşemiyye-İhşîdiyye çatışmasını çözümlemek için tertip edilmiş toplantılar değil, siyasilerin düzenlediği olağan meclislerde cereyân eden tartışmalardı. Ebû Abdullâh el-Basrî ve Rummânî'nin karşı karşıya geldiği bir tartışma Bağdat'taki Büveyhî emiri İzzü'd-Devle'nin meclisinde 360/970 senesinin Ramazan ayında gerçekleşmiştir. Bu mecliste aynı zamanda Şafîî bir kadı olan Ebû Hâmid el-Merverrüzî, Hanefî hukukçusu ve bir Mu'tezilî olan Ebû Bekr ar-Râzî, ya da daha yaygın bilinen ismiyle Cassâs, Şîî kelâmcı ve Ebû Sehl en-Nevbahtî'nin öğrencisi olan Ebû'l-Ceyş el-Horâsânî, matematikçi Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî gibi şahıslar da bulunmaktaydı. Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî'nin yönettiği bu mecliste ilk söz Ebû Abdullâh el-Basrî'ye verildi. Ancak Ebû Abdullâh uzun süren bir hastalıktan dolayı çok rahatsız olduğunu ve konuşamayacağını söyledi. Bunun üzerine söz Rummânî'ye verildi. Rummânî ayağa kalkıp, meclisin yüceliğini övdükten sonra, kendileriyle Ebû Abdullâh el-Basrî arasında bir problem (*mesele*) olduğunu, onların da kendilerini bu yüzden kâfir ve mürtekib-i kebîre olarak ilan ederek iftira attıklarını ve öğrencilerini kovduklarını söyler. Akabinde tartışmayı başlattığını söyler ve Ebû Abdullâh'tan da kendi ekolünün fikirlerini arzu ettiği şekilde savunmasını ister. Rummânî'nin bu çıkışı üzerine Ebû Abdullâh'ın benzi attı ve sinirlendi. Ancak muhtemelen hastalığının sebebiyle bu meydan okumaya gereken cevapları veremedi. Onun durumunu gören Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî, devreye girerek Ebû Abdullâh'ın hastalığına rağmen meclise katıldığını, onun yorulup tekrar hastalanmaması için kendi yerine bir öğrencisinin cevap verebileceğini söyler ve Rummânî'yi Ebû Abdullâh'ın

Bağdat'ta bilinen bir diğer önde gelen İhşîdî ise Ebü'l-Hasan el-Ensârî idi.⁴¹ Ancak öyle görünüyor ki, zaman içerisinde bu çatışmanın tansiyonu gittikçe düşmekteydi. Çünkü Kâdî, bu iki şahsın Behşemiyye'ye karşı çok sert tavır takınmalarına karşın, daha sonra bu tavırlarını yumuşattıklarını söyler.⁴²

Bu tabaka içerisinde İhşîdiyye'ye mensup kabul edilebilecek bir diğer şahıs ise Askermükrem'deki Ebû Ahmed b. Seleme (Selme)'dir. İbn Seleme aslında İbnü'l-İhşîd'in öğrencisi olmayıp Muhammed b. Ömer es-Saymerî'nin ashâbındandı ve Behşemiyye'ye karşı aşırı bir düşmanlık taşıyordu. Nitekim Kâdî, Askermükrem'de İbn Seleme'yi gördüğünü, onu aşırı bir taassup içerisinde bulunduğunu, hattâ taassubunun yerilecek (*mezmûm*) bir noktada olduğunu söyler.⁴³ Ancak onun daha sonra Bağdat'a geldiğini ve eskisine göre daha yumuşak bir tavır takındığını söyler.⁴⁴ Yani, İhşîdiyye'nin genel tutumu, gittikçe yumuşamaktaydı.⁴⁵

Söz konusu tartışmanın bir sonraki nesilde, bu denli bir yoğunlukta olmasa da, devam ettiğinin izlerini görmekteyiz. En azından kaynaklar her iki tarafa ait, birbirinden nefret eden şahısların isimlerini vermektedir. Bunlardan biri Ebû Ahmed b. Allân'dır. Ahvâz'da ders veren İbn Allân, Ebû Abdullâh el-Basrî'nin öğrencisiydi ve İhşîdiyye'ye karşı Behşemiyye'yi savunuyordu.⁴⁶

öğrencilerinden birini seçmeye davet eder. Böylelikle Ebü'l-Vefâ, Ebû Abdullâh'ı düştüğü zor durumdan kurtarır. Ancak böyle bir tartışma şeklinin kendi itibarına yakışmayacağını düşünen Rummânî, buna yanaşmaz ve ancak liderler arasındaki tartışmanın meseleyi çözüme bağlayacağını söyler. O, her iki tarafın sorularını ve cevaplarını yazılı olarak sunmasını önerir. Mamafih böyle bir tartışmanın fayda getirmeyeceğine inanan İzzü'd-Devle, bu konuyu kapatıp yeni bir tartışma başlatmaya yönelir. Bunun akabinde Şîr mütekellim Ebü'l-Ceyş el-Horâsânî yeni bir konu ortaya atar ve böylelikle Behşemiyye-İhşîdiyye tartışması sonuçsuz bir oturumu daha geride bırakır. Bk. Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn*, 202: 11-206: 4. Krş. J. L. Kraemer, *a.g.e.*, 181-183.

⁴¹ Bk. *Fadl*, 333: 1-2. Ebû Hayyân et-Tevhîdî bir yerde İbnü'l-İhşîd'in öğrencilerini sayarken üç isim verir: el-Ensârî, İbn Ka'b ve İbnü'r-Rummânî. Bk. Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, VII, 249: 8. Ancak bu bilgi, şayet yazmadaki bir hata yahut neşir yanlışına dayanmıyorsa yanlış bir bilgidir. Çünkü el-Ensârî ve İbn Ka'b aynı şahıstır. Zira Kâdî'nin zikrettiği Ebü'l-Hasan el-Ensârî'nin tam adı, Ebü'l-Hasan Ali b. Ka'b el-Ensârî'dir. Bk. J.L. Kraemer, *a.g.e.*, 182, dp. 193. Dolayısıyla Tevhîdî'nin iki ayrı isim olarak zikrettiği bu isimler, gerçekte aynı şahsa işaret etmektedir.

⁴² Bk. *Fadl*, 333: 1-4.

⁴³ Bk. *Fadl*, 333: 5-8.

⁴⁴ Bk. *Fadl*, 333: 8-9.

⁴⁵ Belki de bunun sebebi, İhşîdiyye'nin artık eskisi kadar güçlü olmaması ve net bir şekilde muhalefette kalmasıydı.

⁴⁶ Bk. Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 378: 7-10; *Tabakât*, 114: 13-15.

Mu'tezilî kaynaklarca bu tabakada zikredilen tek İhşîdî ise Ebû'l-Hüseyn b. Hânî'dir.⁴⁷ Cüşemî, onun Ebû Hâşim'e karşı bir reddiye yazdığını ve ona karşı taassup içinde bulunduğunu, hattâ bu konuda çok nâhoş bir seviyeye geldiğini söyler.⁴⁸

Öyle görünüyor ki Behşemiyye-İhşîdiyye mücadelesi, bir sonraki nesilde bütünüyle bitmiştir. Zira Mu'tezilî kaynaklar bu tabaka içinde İhşîdiyye'ye mensup hiçbir isim zikretmezler.

Böylelikle temeli Muhammed b. Ömer es-Saymerî tarafından atılan, İbnü'l-İhşîd ile müesses hale gelen ve bir sonraki nesilde Rummânî gibi çok yönlü, oldukça yetkin bir âlim tarafından temsil edilen İhşîdiyye ekolü, bir asra yakın bir zaman dilimi boyunca Basra Mu'tezilesi içerisinde gündeme oturmuştur. Bununla birlikte fırkaları olabildiğince çok sayıda alt gruba bölmeye hevesli olan mezhepler tarihçilerinin, neden Mu'tezile içerisinde hemen her şahsın adına nisbetle bir fırka kabul ederlerken, hakikaten ayrı bir şekilde ekolleşmiş olan İhşîdiyye'yi ayrı bir alt mezhep olarak zikretmeyişleri merak konusudur.⁴⁹ Muhtemelen 'makâlât' yazarları, Ebû Ali'nin görüşlerinin temsilcisi oldukları yönündeki iddiaları

⁴⁷ Bk. *Tabakât*, 115: 3. Cüşemî ismi, 'İbn Cânî' olarak verir. Bk. Cüşemî, *a.g.e.*, 379: 1-2. Bu şahsın Rummânî'nin öğrencisi olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim İbnü'l-Kıftî'nin Rummânî'nin yazdığı eserler arasında zikrettiği *Kitâbü Mesâilî İbn Câbi* (burada da ismin üçüncü bir versiyonu karşımıza çıkar. Ancak her üç versiyonun da noktasız yazılımının aynı olduğuna dikkat edilmelidir) adlı eser (Bk. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 296: 4) muhtemelen Rummânî'nin bu şahsın sorularına verdiği cevapları içermektedir.

⁴⁸ Bk. Cüşemî, *a.g.e.*, 379: 2-4.

⁴⁹ Bu yargının bir kaç istisnâsı vardır ve bunlar da sonraki dönemden müelliflerdir. Bunlardan biri Fahrüddîn er-Râzî'dir. Râzî, Mu'tezile fırkalarını sayarken 15. sırada İhşîdiyye'yi zikreder ve bunların, Muhammed b. Ömer es-Saymerî'nin öğrencisi olan İhşîd b. Ebî Bekr'e (isim bu şekilde verilir) uyanlar olduklarını ve Ebû Hâşim ve ashâbını tekfir ettiklerini söyler. Bk. Râzî, *İ'tikâdât*, 46: 2-4. Kezâ İbnü'l-Murtazâ da 'İhşîd'in ashâbı' için İhşîdiyye nitelemesinde bulunur. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Milel ve'n-Nihal*, 60: 11. Bu fırkaya işaret eden bir başka müellif ise İbnü'd-Dâî'dir. O da, çok kısa bir şekilde, "İhşîdiyye" ismini zikretmeksizin sadece İbnü'l-İhşîd ve ashâbının Ebû Hâşim ve ashâbını tekfir ettiklerini söyler. Bk. İbnü'd-Dâî, *Tebssiratü'l-Avâmm*, 54: 22.

Bir başka müellif ise Hanbelî âlim Seksekî'dir. Bu müellif de Mu'tezilî fırkaları sayarken 'Bey'cûriyye' adlı bir fırkayı zikreder ve bu fırkanın Ahmed b. Ali el-Bey'cûr'un ashâbı olduğunu söyler. Bk. Seksekî, *Burhân*, 34: 9. Bu isim, biraz yanlış olsa da açıkça, İhşîdiyye'ye işaret etmektedir. Zira İbnü'l-İhşîd'in tam adı "Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cûr (ya da Ba'cûr)" şeklindedir. Kezâ bk. Fahrî, *Telhîs*, 101: 11. Burada da aynı isimdeki fırkada söz edilir, fakat bunların kime bağlı olduğu zikredilmez. Ancak bu ismin de İbnü'l-İhşîd'e işaret ettiği kesindir. Çünkü Fahrî de bu isim altında, Seksekî'nin zikrettiklerini aktarır.

sebebiyle, bu fırkayı Cübbâiyye'nin kapsamında düşünmüş olmalıdırlar.⁵⁰

Ancak kesin olan şu ki, İhşîdiyye fırkası 4/10. yy.'ın sonunda ağırlığını yitirerek, bir müddet sonra kesin olarak ortadan kalkmış ve Basra ekolü içerisinde, Ebû Ali'nin mirasını da sahiplenerek tek hakim çizgi olarak Behşemî gelenek kalmıştır.⁵¹

Bibliyografya

Brunschvig, Robert; "Mu'tazilisme et Aş'arisme à Bağdād", *Arabica*, 9 (1962), ss. 346–356.

Busse, Heribert; *Chalif und Grosskönig: Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beyrut; Franz Steiner Verlag, 1969.

Cüşemî, el-Hâkim Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el- (ö. 494/1100); *Şerhu'l-Uyûn* (nşr. Fuâd Seyyid), "*Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile*" içinde, ss. 363–393, Tunus; ed-Dârü't-Tünisiyye li'n-Neşr, 1974.

Fahrî, Ali b. Muhammed b. Abdullâh el- (ö. ykl. 9/15. yy.'ın ilk yarısı); *Telhîsü'l-Beyân fî Zikri Fırakı Ehli'l-Edyân* (nşr. Reşîd el-Bender), London; Dârü'l-Hikme, 1994.

Flanagan, J.; "Rummânî", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, VIII, ss. 614–615.

⁵⁰ Bu fırkanın ve temsilcilerinin kelâmî görüşlerini kesin olarak yeniden ortaya koymak bugün, eldeki kaynaklar çerçevesinde pek mümkün gözükmemektedir. Zira Mu'tezilî kaynaklar (bugün elimizde olanların tamamına yakınının Behşemî gelenek içerisinde oluşturulan kaynaklar olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır) İhşîdiyye'yi ve İhşîdiyye'ye mensup kelâmcıları, birkaç atfın dışında zikretmezler. Ancak eldeki sınırlı veriler çerçevesinde İhşîdiyye, Ebu Ali'nin mutlak bir takipçisinden ziyâde, zaman zaman Ebû Hâşim'le aynı çizgide buluşan, zaman zaman Bağdat Mu'tezile'sinin görüşlerine yakın duran (bu gayet doğal bir sonuçtur, çünkü ekolün temelini atan Muhammed b. Ömer es-Saymerî, Ebû Ali'ye intisap etmeden önce Bağdat Mu'tezilesinin önde gelen simaları olan Hayyât ve Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den ders okumuştur) "eklektik" bir fırka görünümü arz etmektedir. Kezâ krş. D. Gimaret, a.g.md., 15. Ayrıca bk. R. Brunschvig, "Mu'tazilisme et Aş'arisme à Bağdād", 350–351. Burada ise İbnü'l-İhşîd, Hayyât ve Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den sonra Bağdat ekolünün lideri olarak tanımlanır. Pek tabii İhşîdiyye'nin Ebû Ali'den ziyâde Bağdat ekolünün öğretisine yakın oluşu, onların Ebû Hâşim'e karşı olan mücadelelerinin temel sebebi olarak doktrinel ayrılığı ileri sürmeleri üzerinde şüphe uyandırmaktadır.

⁵¹ Nitekim Seksekî, Cübbâiyye fırkasının Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin ashâbından oluştuğunu söyler. Bk. Seksekî, *Burhân*, 27: 20–21. Bu tür ifadelerin sebebi, bazı müelliflerin Ebû Hâşim'i babasının düşünce çizgisini devam ettiren ve bizzat o çizgi içinde yürüyen bir şahıs olarak algılamalarıdır.

- Frank, Richard M.; "Remarks on the Early Development of the Kalam", *Atti del Terzo Congresso di Studi Arabi e Islamici, Ravello 1-6 Settembre 1966*, Napoli; Instituto Universitario Orientale, 1967, ss. 315–329.
- Gimaret, Daniel; "Mu'tazila", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, VII, ss. 783–793.
- ; "Ebn al-Ekšîd", *Encyclopaedia Iranica*, VIII, ss. 15–16.
- Heemskerck, Margaretha T.; *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, Leiden, Boston & Köln; Brill, 2000.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064); *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut; Dârü'l-Ma'rife li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1975, I-V (3 mücelled halinde), 2. bs.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed en-Necrânî (ö. 469/1076); *et-Tezkire fî Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz* (nşr. Sâmî N. Lutf & Faysal B. Avn), Kahire; Dârü's-Sekâfe li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1975.
- İbnü'd-Dâî, Seyyid el-Hasenî er-Râzî (ö. ykl. 7/13. yy.'ın başları), *Tebsiratü'l-Avâmm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran, İntişârât-ı Esâtir, 1364 h.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248); *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire; Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1952, I-IV.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ el-Mu'tezilî (ö. 840/1437); *Kitâbü Tabakâti'l-Mu'tezile* (nşr. Susanna Diwald-Wilzer), Beyrut; Imprimerie Catholique, 1961,
- ; *Kitâbü'l-Milel ve'n-Nihal* (nşr. A. Nasrî Nâdir), "*Kitâbü'l-Kalâid fî Tashîhi'l-Akâid*" ile birlikte, ss. 37–69, Beyrut; Dârü'l-Maşrîk, 1985.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakûb b. İshâk (ö. 385/955); *Kitâbü'l-Fihrist* (nşr. Rızâ Teceddüd), Beyrut; Dârü'l-Mesîre, 1988, 3. bs.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1024); *Fadlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid) "*Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*" içinde, ss. 135–350, Tunus; ed-Dârü't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1974.
- Koloğlu, Orhan Ş.; *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- Kraemer, Joel L.; *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*, Leiden, New York & Köln; E.J. Brill, 1992, 2. bs.

- McDermott, Martin J.; *The Theology of al-Shaikh al-Mufīd*, Beyrut; Dar al-Machreq, 1978.
- Nyberg, H. Samuel; "Mu'tazila", *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden; Brill, ss. 421–427.
- Öz, Mustafa; "İbnü'l-İhşîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXI, ss. 94–95.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er- (ö. 606/1210); *İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim-billâh), Beyrut; Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986.
- Seksekî, Abbâs b. Mansûr es- (ö. 683/1284); *el-Burhân fî Ma'rifeti Akâidi Ehli'l-Edyân* (nşr. H. A. İbrâhîm el-Hâc), Kahire (?); Dârü't-Türâsî'l-Arabî, 1980.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. el-Abbâs et- (ö. 414/1023); *el-Besâir ve'z-Zehâir* (nşr. Vedâd el-Kâdî), Beyrut; Dârü Sâdır, 1988, I-X.
- ; *Ahlâku'l-Vezîreyn* (nşr. M. Tâvît et-Tancî), Beyrut; Dârü Sâdır, 1992.
- Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî (ö. 626/1229); *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Kahire; Dârü'l-Fikr, 1980, I-XX (10 mücelled halinde), 3. bs.